

Stephan Schwarz

Nobelmedaljer på butelj – en historia från Andra Världskriget

*I am known to be a humorous patrician
and one that loves a cup of hot wine
with not a drop of allaying Tiber in it.
Shakespeare: Coriolanus II:1.52*

I en självbiografisk uppsats skriver George de Hevesy (Nobelpristagare 1943):¹

Niels Bohr, 1940

Werner Heisenberg
och Lise Meitner

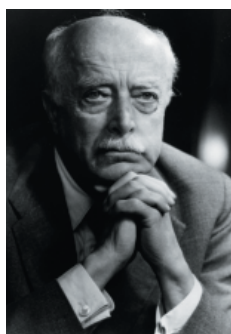
“Fiendens besättning av Danmark orsakade bara en dags avbrott i mitt arbete. När jag anlände till laboratoriet på morgonen den dag Danmark besattes [9 april 1940] fann jag Bohr, som var bekymrad över Max von Laues Nobelmedalj, som Laue hade sänt till Köpenhamn för förvaring. I Hitlers imperium var det närmast förenat med dödsstraff att föra ut guld ur landet. Om medaljen hittades av besättningsmakten, skulle det ha mycket allvarliga följder för Laue, eftersom hans namn var ingraverat. (Tre år senare blev Bohrs institut besatt av tyska säkerhetsstyrkor.) Jag föreslog att vi skulle gräva ner medaljen, men Bohr ogillade tanken, eftersom metallen kunde bli funnen. Jag beslöt att lösa upp guldet. Medan de tyska trupperna marscherade på Köpenhamns gator var jag sysselsatt med att lösa upp Laues och Francks medaljer. Efter kriget kunde guldet återvinnas, och Nobelstiftelsen förärade generöst nya medaljer till Laue och Franck”²

Viktigare än omsorger om medaljer var Bohrs första bekymmer denna dag, efter ankomsten från Oslo samma morgon, arkivet för den ”Danska kommittén för stöd till intellektuella flyktingar”, som han varit med om att skapa redan 1933. För att förhindra att arkivet kunde hamna i Gestapos händer blev det omedelbart bränt. Bohr kontaktade också universitetets rektor C. Bloch beträffande strategier inför väntade repressiva åtgärder mot universitetsanställda och besökare, till vilka hörde Hevesy – och Lise Meitner, som hade anlänt till institutet dagen före.³

När man läser denna historia om Nobelmedaljer på butelj, som återges på många ställen,⁴ får man lätt intrycket att den är förbättrad med viss skönlitterär fantasi.⁵ Men det finns åtminstone indirekt belegg för att den beskriver en verklig händelse. James Franck måste ha medfört sin medalj när han kom för att arbeta på NBI⁶ under 1934 – kanske glömde han att ta den med sig när han reste vidare. Laue kan ha bett någon besökare att ta den med till Köpenhamn, möjligen med onda aningar efter partiretoriken i samband med Carl von Ossietzkys fredspris.⁷ Vid den tyska inmarschen kan Hevesy ha kommit att tänka på

James Franck

Max von Laue

medaljerna i NBIs säkerhetsskåp och fått ett infall att göra sig av med dem för säkerhets skull. Man kan förmoda att han fick institutets verkstad att fräsa medaljerna till metallspån för snabba likvidering i *aqua regia* (kungsvatten).

Det finns ingen dokumentation om när och hur metallen återvanns, men arbetet utfördes kompetent av ”Bohrs tredje son”.⁸ KVA mottog ett paket från Danmarks ambassad i Stockholm senast 20 Jan. 1950.⁹ Nya medaljer överräcktes till James Franck på Sveriges konsulat i Chicago, och till v. Laue i samband med 50-årsfirandet av Nobelpriset år 1950. Man måste förmoda att de nya medaljerna präglades till aktuell standard (guldhalten i legeringen hade sänkts), och att det guld som levererades från Köpenhamn blev sålt eller omarbetat.

I ett brev från Zürich till Bohr, daterat 21 jan.1947, skriver Laue:¹⁰

”[Otto] Stern berättade för mig bl. a. om Era ansträngningar rörande min Nobel-medalj. Jag är Er mycket tacksam men ber Er enträget att varken sända medaljen till Tyskland, eller att skriva till min tyska adress om denna eller liknande saker som jag återkommer till. [...] I själva verket anförtrodd jag Er också Planck-medaljen,¹¹ likaledes av guld, Ladenburg-medaljen, samt den lilla Matteucci-medaljen.¹² Kunde jag få be Er att fråga vår kollega R. Ladenburg om möjligheten att ersätta medaljen som är präglad med broderns porträtt. Det finns säkert en eller flera mottagare av denna medalj vilkas exemplar kunde användas som modell. Jag försöker efterforska i Berlin om präglingsmatrisen till Planck-medaljen finns kvar. Naturligtvis har jag ännu inte fått svar från vår kollega C. Rasmussen på min förfrågan i denna sak. Och det är väl numera knappast meningsfullt att tala om Matteucci-medaljen. // Vidare: Mitt Nobel-diplom skulle också ligga på Ert institut. Kan det finnas en möjlighet att få en replik? Ni kan väl meddela mig vid tillfälle, till Göttingen (Bunsenstrasse 16) – mot detta finns inga betänkligheter.”¹³

Försiktighetsmåttan hade sin orsak i en bestämmelse att tysk egendom i utlandet (bl.a. guld) skulle överlämnas till de Allierades besättningsmyndigheter. Den enda ytterligare referens till Laues Matteucci-medalj i NBIs arkiv är en handskreven lapp med texten ”2 plattor, sammanlagt 200g. och flera stycken, sammanlagt 249 g.”, med tillägget: ”Laues italienska medalj – 54g.” Kanske den följde med de andra medaljerna i syrabadet. Hevesy skriver senare syrligt (eller sarkastiskt) till Laue:¹⁴ ”Lise Meitner meddelar mig att Ni är bekymrad för vart guldet i Er Planck-medalj har tagit vägen. Ifall Ni vill komma åt det är jag rädd för att Ni måste anställa en alkemist. Medaljen bestod nämligen av silver med lite palladium”. Detta kan ha blivit upptäckt vid de ganska hårdhänta förberedelserna för upplösning – redan vikten borde ha väckt misstanke. Nobel-diplomet blev återfunnet långt senare, och överfört i juni 2000 från Niels Bohr Arkivet till *Archiv zur Geschichte der Max-Planck-Gesellschaft* i Berlin.

Saken var tydligen av stor betydelse, men Bohr måste ha blivit förvånad, av flera orsaker uppenbara för en nutida läsare.

Medalj-anekdoten är gåtfull. Även om det var förbjudet att utföra guld från Tredje Riket, var Laues medalj från 1914 och Francks från 1926. År 1940 var det inte längre möjligt att bevisa att de fortfarande var ägare – Niels Bohr och August Krogh hade

sålt sina vid en auktion så sent som mars 1940 (till fem gånger guldvärdet, till förmån för Finlandshjälp-programmet¹⁵) – och hursomhelst var Franck i USA och inte längre tysk medborgare. Dessutom nådde man omedelbart efter den tyska inmarschen en överenskommelse som innebar att den danska regeringen kunde fortsätta att vara ansvarig för den civila administrationen under den gällande författningen. Det fanns inga särskilda bestämmelser om konfiskation av guld – och sådana kom inte heller senare. Det var osannolikt att NBIs lokaler genast skulle utsättas för rannsakan av tysk säkerhetspolis. I själva verket kom den först i december 1943 - tretton veckor efter regeringens avgång den 29 augusti, som följdes av undantagstillstånd och införande av krigslagar. Den tyska säkerhetspolisen krävde naturligtvis att NBIs säkerhetsskåp skulle öppnas för inspektion, men besättningen av NBI avsåg i första hand sökning efter indicier på pågående forskning av betydelse för kärnvapenutveckling och andra militära tillämpningar, samt ett oroväckande intresse för NBIs partikelacceleratorer och annan tung utrustning. Därför beslagtogs man log-boken för institutets cyklotron. Några månader efter att NBI hade frigivits utan villkor återlämnades den av W. Heisenberg, som hade fungerat som vetenskaplig-teknisk rådgivare till den tyske guvernören [Reichsbevollmächtigte] Werner Best.¹⁶

Det hade varit lätt att ta ut medaljerna från NBI, för deposition på Sveriges ambassad i Köpenhamn eller på Frederiksborg Museum (som redan ägde Bohrs och Kroghs). Om man funderade på att gömma dem så fanns enkla och snabba metoder utan åverkan till hands – cementering i en vägg, eller inneslutning i ett block paraffin eller bly (vanliga material för avskärmning av strålning). Vid användning av mer brutala metoder, som nedsmältning eller upplösning i syra, bevaras som mest metallvärdet – man kunde lika gärna ha sålt metallen i icke-identifierbar form (t.ex. som metallspån) om man hade förningar om något slags hot.

Hevesy var i vanliga fall helt oberörd av yttre omständigheter. Han var ytterst rationell och resultat-inriktad, anpassade sig lätt till nya forskningsmiljöer och samarbetsgrupper nästan utan tidsförlust, och publicerade under sin karriär mer än 400 vetenskapliga arbeten i många olika områden. Efter det nazistiska maktövertagandet, när Martin Heidegger, som nyutnämnd rektor nazifierade Universitetet i Freiburg - vilket också innebar en ström av avskedanden som tillämpning av den antisemitiska tjänstemannalagen¹⁷ [*Reichsgesetz zur Wiederherstellung des Berufsbeamtentums, 7 April 1933 (He96, Document 7)*] - stannade Hevesy kvar till oktober 1934, innan han flyttade till Köpenhamn. Han t.o.m räknade denna period bland de bästa i sitt liv.¹⁸ Under den tyska besättningen av Danmark tycks han inte ha ägnat många tankar åt den alltmer överhängande risken av antisemitiska ingrepp av den art (med fysiska övergrepp, nattliga anhållanden, och deportationer) som var oräknliga i alla andra länder under tysk kontroll eller tyskt inflytande. En samlad sådan aktion kom också till stånd den 1 oktober 1943,

George de Hevesy

vilket slutligen övertygade Hevesy om nödvändigheten att fly till Sverige. När man tänker på den uppenbara risken som fanns i och med den tyska besättningen av Danmark, kan det synas förvånande, att Hevesy hanterade medalj-saken med förtur och med sådan möda den 9 april 1940 – det ger ett intryck av panikhandling. Men dagen därpå hade allt återgått till det normala. Hevesys senare yttrande att han bara förlorade en enda arbetsdag under besättningen är karakteristisk.

Det är möjligt att Hevesy, när han skrev sin självbiografiska uppsats,²⁰ åter kände ett behov att rättfärdiga ”likvideringen” av medaljerna. I ett brev till v. Laue, daterat 6 januari 1957 återberättar han historien ordagrant som i artikeln, men med tillägget:

“[...] som Ni säkert känner till, besatte nazisterna Bohrs institut och undersökte allt mycket noggrant, särskilt det säkerhetsskåp där Era medaljer var placerade. Om de hade påträffat Era medaljer i deras ursprungliga tillstånd och inte upplösta, hade Ni med största säkerhet hamnat i fängelse, och Ni hade troligen önskat att Ni aldrig hade tagit emot dem. [...]”²¹

Detta var tio år efter v. Laues brev till Bohr (citerat ovan), och sex år efter att ersättningsmedaljen hade överlämnats. Som för att övertyga sig själv vidhåller Hevesy uttryckligen det förnuftiga i sin bedömning, fastän den dramatiska analysen var fullständigt hypotetisk. De uppenbara icke-destruktiva alternativen nämns överhuvudtaget inte.

Kanske bör man söka en förklaring i Hevesys förflutna. I den självbiografiska not han förberedde som bakgrundsmaterial till “Biographical Memoirs of Fellows of the Royal Society”²² minns han sina roller under Första världskriget. Han hade ålagts av Österrikes Krigsdepartement att ansvara för utvinning av koppar på de elektrokemiska metallverken i Nagy-Teteny nära Budapest, och i Besztercebanya i Karpaterna. Som “råmaterial” användes kyrkklockor som rekvirerats av den kejsrerliga armén från de i kejsarriket ingående Balkanstaterna. Senare, i början av oktober 1918, blev Hevesy omplacerad till de statliga ungerska metallgjutningsverken i den närbelägna orten Kormoczbanya för att effektivisera tillverkningen av förtjänstmedaljer till den redan slagna krigsmakten. Så han saknade inte expertis!

Max von Laue hade således med Hevesys hjälp undgått den upplevda faran som låg i ägarskapet till hans exporterade Nobelmedalj, och den Allierade besättningsmaktens administrativa bestämmelser om konfiskation av tysk egendom i utlandet. Ironiskt nog, kan man tycka, räddades han utan att veta om det en tredje gång, nämligen av den danska utrikestjänstens medverkan till transport av det återvunna guldets till KVA. Omedelbart efter den tyska kapitulationen i Danmark, den 5 april 1945, beslöt den ny tillträdde danska regeringen om konfiskation av tysk egendom i Danmark.²³ I princip borde en flaska med hälften av Hevesys *aqua regia*-lösning ha överlämnats till de danska myndigheterna. Måhända hade man, med stöd från KVA, kunnat yrka på ett undantag från bestämmelserna, med det föga trovärdiga påståendet att flaskan innehöll en Nobelmedalj.

Tack för bidrag

Författaren tackar prof. Ruth Lewin Sime, Sacramento CA för hänvisningar och värdefulla samtal, prof. Anders Bárány, Nobelmuseet, Stockholm, och prof. Henk Kubbinga, Groningen Univ. för synpunkter på en tidigare version av texten, och Fr. Felicity Pors, Niels Bohr Arkivet, Köpenhamn, och arkivarie Claes Tellvid, Riksarkivet, för hjälp med resp. arkivs samlingar. För texten i dess helhet ansvarar författaren ensam.

Upphovsrätt

Författaren tackar Angela von Laue (Worcester MA), och Stefan de Hevesy (Stockholm), för meddelanden att respektive familjer inte hävdar rätten till Max von Laues and George de Hevesys opublicerade korrespondens återgiven i denna uppsats. Författaren tackar *Niels Bohr arkivet, Köpenhamn* (för tillstånd att trycka bild av Niels Bohr, Erwin Schrödinger, James Franck, Georg de Hevesy, Lise Meitner, och Werner Heisenberg), *Archiv der Max Planck Gesellschaft, Berlin-Dahlem* (för tillstånd att trycka bild av Hans v. Euler, Otto Hahn, Max v. Laue, och Richard Kuhn), samt förlaget *Wiley-VCH* (för tillstånd att trycka bild av Johannes Stark [ur Ho07, s 508]).

Litteratur

Be77 Alan D. Beyerchen: *Scientists under Hitler – Politics and the Physics Community in the Third Reich* (New Haven and London; Yale Univ. Press 1977)

Be07 R. Beyler, M. Eckert & D. Hoffmann: Die Planck-Medaille (i Ho07)

Bo64 Niels Bohr- *Hans liv og virke fortalt af en kreds af venner og medarbejdere* (Copenhagen: J. H. Schultz Forlag, 1964)

Co67 J.D. Cockcroft: Georg de Hevesy (*Biogr. Memoirs of the Royal Society* **13**(1967)125-165). Denna artikel är signerad av Sir John D. Cockcroft, men är i allt väsentligt författad av Hevesy – flera olika manuskript-fragment är tillgängliga i Niels Bohr Arkivet, Köpenhamn.

De07 U. Deichmann: “Dem Duce, dem Tenno und unserem Führer ein dreifaches Heil” (i Ho07).

Ec07 Michael Eckert: Die Deutsche physikalische Gesellschaft und die “Deutsche Physik” (i Ho07)

Ge08 Karin Kvist Geverts: *Ett främmande element i nationen: svensk flyktingpolitik och de judiska flyktingarna 1938-1944* [Studia Historica Upsaliensia 233] (Uppsala: Uppsala Univ. Press 2008)

Gr02 Walter Gratzer: Hevesy’s Subterfuge (i W. Gratzer: *Eureka and Euphorias* (Oxford: Oxford Univ. Press 2002).

He57 Brev från George de Hevesy till Max v. Laue, daterat 6 jan. 1957 (kopia i Meitner Collection, Churchill College, Cambridge, UK). Reproducerat här som faksimil.

He58 George de Hevesy: A Scientific Career (i *Perspectives in Biology and Medicine* 1:4 (1958) 345) [omtryckt i *Adventures in Radioisotope Research*, vol I (New York: Pergamon Press, 1962)]

He69 Werner Heisenberg: *Der Teil und das Ganze – Gespräche im Umkreis der Atomphysik* (München: Piper 1969)

He96 Klaus Hentschel & Ann M. Hentschel: *Physics and National Socialism – An anthology of primary sources* (Basel: Birkhäuser Verlag 1996).

Ho07 Dieter Hoffmann & Mark Walker: *Physiker zwischen Autonomie und Anpassung* (Wiley-VCH 2007).

La48 Max v. Laue: The Wartime Activities of German Scientists (*Bull. of the Atomic Scientists* 4(1948)103, omtryckt i He96, Doc 117; Tysk orig. version i *Phys. Blätter* 3(1947)424; omtryckt i Ho07, p. 640).

Le06 Birgitta Lemmel: *The Nobel Medals and the Medal for the Memorial Prize in Economic Sciences* (<http://www.nobel.se/medal.html>).

Le85 Hilde Levi: *George de Hevesy – Life and Work* (Köpenhamn: Rhodos, 1985).

Li73 Hans Lindberg: *Svensk flyktingpolitik under internationellt tryck 1936-1941* (Stockholm: Allmänna Förlaget 1973).

Lu07 Joachim Lund: Spøgelser – Krigsgæld er for længst betalt tilbage (*Politiken*, 11 April 2007).

Pa91 Abraham Pais: *Niels Bohr's Times in Physics, Philosophy, and Polity* (Oxford: Oxford University Press, 1991).

Pa02 Gabor Pallo: Scientific recency - George de Hevesy's Nobel Prize (i E. Crawford (ed): *Historical Studies in the Nobel Archives: The Prizes in Science and Medicine*. Uppsala Studies in the History of Science, vol. 31, Uppsala Univ. Press 2002).

Ro85 Stefan Rozental: *Niels Bohr – Erindringer om et samarbejde* (Köpenhamn: Chr. Ejlers Forlag, 1985) [Engelsk översättning: *Niels Bohr: Memoirs of a working Relationship* (Köpenhamn: Chr. Ejlers Forlag, 1998); Tysk övers.: *Schicksalsjahre mit Niels Bohr: Erinnerungen an den Begründer der modernen Atomtheorie* (Berlin: Deutsche Verlagsanstalt, 1991)].

Rü05 Lone Rünitz: *Af hensyn til konsekvenserne – Danmark og flygtingspørmålet 1933-1940* (Odense: Syddansk Universitetsforlag 2005).

Sc07 S. Schwarz: On the Occupation of Niels Bohr's Institute (6 December 1943 – 3 February 1944) [MS daterat 10 nov. 2007, finns tillgängligt som PDF-fil på www.stephanschwarz.se].

Si96 Ruth Lewin Sime: *Lise Meitner – A Life in Physics* (Berkeley: Univ. of California Press, 1996).

Noter

¹He58, s27.

²Vid krigsslutet åtnjöt Max v. Laue ett enastående rykte bland de Allierade för sin avvisande hållning till NS-staten, vilket skulle ha varit möjligt på grund av hans ställning och ålder (se t.ex Be77, s66). Efter att ha uttryckt kritiska synpunkter öppet under de första åren, höll han emellertid en låg profil och undvek konsekvent inblandning i politiska eller politiserade frågor. Efter kriget argumenterade han värtaligt för att stryka ett streck över det förflutna och sopa kollegors NS-medlöperi under mattan (se t.ex La48 och Si96). Fastän han varit president i DPG [Deutsche Physikalische Gesellschaft] under åren 1931-33, blev hans erbjudande att överta posten som dess verkställande direktör [Geschäftsführer] 1936 avvisat av den sittande presidenten J. Zenneck med argumenten: "1) Han är mycket illa sedd i kretsar som vi inte kan ignorera; 2) Han har gott om tid. Jag är mer rädd för folk som har gott om tid än för onda människor. De kan göra livet riktigt surt för en. Med den erfarenhet jag har av Laue är jag rädd för att det skulle härska ständig oro." (Brev citerat i (Ec07, s153). Den situation Laue hade att stå emot framgår av Zennecks öppningstal vid DPGs årsmöte 1 sept 1940: "[...] I dag, mer än någonsin, uppfylls vi av den djupaste tacksamhet till vår Führer, vi är alla besjälade av förtroende för att Han kommer att fullfölja det storverk Han har grundlagt till ett för oss alla lyckligt slut. Jag uppmanar er att ge uttryck för vår tacksamhet och vår begeistring för vår Führer, genom att med mig utropa 'För vår Führer Adolf Hitler Sieg-Heil' " (Ho07, s571). Zenneck efterträddes 1937 av Peter Debye, som – efter att (som en akt av föreningens *Selbstgleichschaltung* – uttryck som användes när organisationer uppfyllde NS-myndigheters önskemål eller policy utan att ha fått uttrycklig order) ha utslutit alla "icke-ariska" tyska medlemmar ur DPG (He96, Document 67, s181; Ho07, p 565 – skrivelse 9 december 1938) – flyttade till Cornell University där han bl.a. arbetade med tillämpad forskning för USAs krigsmakt (men ändå kunde behålla sin tjänstebostad i Kaiser Wilhelm Institut f. Physik för kvarvarande släktingar).

Otto Hahn

³I ett brev till Margrethe Bohr, daterat 25 april 1940, uttryckte Otto Hahn sin oro över Lise Meitners situation – hennes namn är lätt krypterat: "I början var jag rätt skräckslagen över nyheten om Tant Lises resa. Men ju mer jag funderar över saken, dess mer kommer jag till slutsatsen att hon i dessa tider knappast kan ha det bättre – och ha mer arbetsro – än hos Er." (NB-Arkivet, Köpenhamn: Bohrs privata korrespondens.) Hahns återvunna tillförsikt verkar närmast som en 'förträngning'. Meitner reste på ett tyskt pass (således med J-stämpel) utställt av tyska beskickningen i Stockholm. Då hon hade lämnat Tyskland illegalt sommaren 1938 trots uttryckligt förbud från inrikesministeriet (Si96, s195), kunde hon knappast känna sig säker på att utan problem kunna komma tillbaka till Sverige fast hon hade ett giltigt återresevisum. Hon fick ett främlingspass och därmed flyktingstatus i Sverige först sedan hennes tyska nationalitet formellt upphävts

och hennes tillgångar konfiskerats genom Reichsbürgergesetz av 25 november 1941, (Reichsgezetzbblatt Teil I Seite 722 ff.) – observera den byråkratiska akribin kring denna åtgärd. [Information ur Statens Utlänningskommissions Arkiv, erhållen från Riksarkivet; Svensk flyktingpolitik analyseras i Ge08 och Li73; dansk flyktingpolitik i Rü05]

⁴T.ex. Pa91, s480; Le06; Ro85, s64; Gr02. Fastän Rozental var på NBI, ger hans beskrivning inte intryck av en ögonvittnesskildring.

⁵Jfr. Bohrs dictum, som han hävdade var ett citat från en tysk kollega: "Bei der Wiedergabe einer wahren Geschichte soll man sich nicht allzu sehr von den Zufälligkeiten der Wirklichkeit beeinflussen lassen" (S. Rozental i Bo64, s157) [När man berättar en sann historia skall man inte låta sig påverkas alltför mycket av verklighetens nyckfullhet]. Det skulle ha kunnat vara Heisenberg, som i en självbiografisk volym (He69, s11) refererar till ett ställe i samma anda hos Thukydides som ett motto för sin historiografiska metod.

⁶NBI är en akronym för Niels Bohrs Institut, som på den tiden officiellt kallades "Universitetets Institut for Teoretisk Fysik".

⁷Carl v. Ossietzky, som satt i koncentrationsläger som pacifist sedan 1933, fick Nobels fredspris 1935 (efter nominering bl. a. av Einstein och med stöd av Willy Brandt). Detta fick Hitler att genom dekret förbjuda tyska medborgare att mottaga Nobelpris. Richard Kuhn, som blev utnämnd till kemipriset 1938 (han skulle några år senare komma att framställa den giftigaste nervgas – Soman – som någonsin utvecklats), avböjde i en anmärkningsvärd inlägga till KVA, anklagade akademien för att ha försökt förleda honom att handla i strid mot Führerns dekret, och undertecknade med "Heil Hitler" och "Des Führers Wille ist unser Glaube" (De07, s477) [Führerns vilja är vår tro]. Kuhn hämtade insignierna efter kriget, prissumman hade fonderats.

⁸(He57). Standardmetoden skulle vara förångning följt av upphettning i en elektrisk kol-bågsugn. Efterföljande rening från kvarvarande orenheter sker genom *kupellation*, dvs. inpackning av provet i bly och förnyad upphettning. Den senare processen är känd sedan den klassiska antiken.

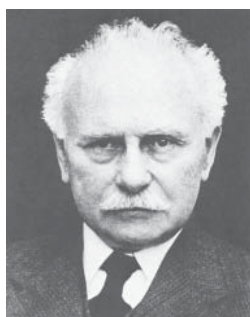
⁹Enligt ett odaterat kvitto undertecknat av akademiräntmästaren J. Eklund, blev ett paket hämtat på Danmarks ambassad i Stockholm. Det var adresserat till prof. A. Westgren, KVAs sekreterare, och "påstås innehålla guld i prof. Laues och prof. Bohrs Nobel-medaljer". Detta kvitto sändes via danska utrikesdepartementet till Bohr, som rättade felet i ett brev till Westgren, daterat 24 januari 1950. (Kopior i NB Arkivet, Köpenhamn).

¹⁰Niels Bohr Arkivet, dossier om medalj-incidenten.

¹¹Planck-medaljen utdelas av DPG. Laue mottog den 1932. Under NS-regimen krävdes godkännande från Utbildningsdepartementet (REM=Reichs Erziehungs Ministerium). Max Born fick 1948 den första medaljen utdelad efter kriget – han skulle egentligen ha fått den 1934. Fysikpristagaren Johannes Stark (tillsammans med Ph. Lenard grundare av och frontkämpe för

Richard Kuhn

Johannes Stark

Erwin Schrödinger

den groteska anti-Semitiska rörelsen *Deutsche Physik* [Be77, He96]) protesterade mot beslutet att ge 1937 års medalj till E. Schrödinger i en artikel i SS-organet *Der Schwarze Korps* under rubriken 'Medaljens baksida' (Be07, s224 och Ho07, s584-587): "Prof. Schrödinger har demonstrativt ställt sig politiskt gentemot Tyskland; att nu också hedra en sådan man på grund av möjliga sakliga förtjänster är ett tecken på nationell förnedring, som knappast kunde vara mer naturvidrig [Professor Schrödinger hat sich demonstrativ in politischer Hinsicht gegen Deutschland gestellt; einen solchen Mann wegen etwaiger sachlicher Verdienste auch noch zu ehren, ist ein Zeichen nationaler Entwürdigung, wie es instinktvoll nicht werden kann"].

¹²Matteucci-medaljen (för grundläggande bidrag till vetenskapliga framsteg) inrättades av Accademia Nazionale delle Scienze år 1870. Sammanfallet med mottagare av Nobelpris är slående. Medaljen utdelades inte under perioden 1932-56. Laue kan ha utgått från att den hade upphört slutgiltigt.

¹³¹⁴[Otto] Stern erzählte mir u.A. von Ihren Bemühungen um meine Nobel-Madaille. Ich bin Ihnen dafür sehr dankbar, bitte sie jedoch dringend, weder die Medaille nach Deutschland zu senden, noch mir dorthin irgend etwas über diese und die sogleich zu besprechenden Angelegenheiten nach Deutschland zu schreiben. [...] Nun hatte ich Ihnen ausser der Nobelmedaille auch die goldene Planck-Medaille, die Ladenburg- und die kleine italienische Matteucci-Medaille übergeben. Bitte erörtern Sie doch einmal mit Koll. R. Ladenburg die Wiederherstellung der auf seinen Bruder geprägte Medaille. Es gibt sicher noch einen oder mehrere Inhaber dieser Medaille deren Exemplare als Modell dafür dienen könnten. Ob die Präge-Mater der Planck-Medaille noch existiert, suche ich in Berlin festzustellen. Ich habe freilich von Kollegen C. Rasmussen, den ich befragte, noch keine Antwort. Und über die Matteucci-Medaille lässt sich heute wohl nicht reden. // Weiter: In Ihrem Institut lag auch meine Nobel-Urkunde. Ob wohl Aussicht auf deren Erneuerung besteht? Darüber könnten Sie mir gelegentlich nach Göttingen (Bunsenstrasse 16) berichten, dagegen bestehen keine Bedenken."

¹⁴He57. Hevesys anmärkning i brevet om återvinning av silver och palladium kan antyda att Planck-medaljen kasserades (se faksimil och översättning).

¹⁵Sigrid Undset och Selma Lagerlöf hade lämnat sina Nobelmedaljer till samma ändamål. Knut Hamsun – som f.ö. hade protesterat i media mot Ossietzkys fredspris – gav senare sin medalj till Joseph Göbbels, en hyllning för att denne så oförtroligt hade arbetat för Europa och mänskligheten. Det kan tyckas inkonsekvent att medaljen kunde tas emot, men guldet hade väl sin lockelse.

¹⁶Besättningen av NBI studeras i Sc07.

¹⁷He96, Document 7.

¹⁸Co67, s140. Sommaren 1933 uppfattade Hevesy situationen som mindre angenäm, trots att han tills vidare skyddades av sitt

Hans von Euler

ungerska pass. I ett brev (daterat 25 aug. 1933) till Fr. Paneth angående sitt beslut att flytta till NBI i Köpenhamn, skriver han: "Smärtan över att lämna mitt institut i Freiburg har jag redan kommit över helt, men inte den att skiljas från mina kollegor och studenter...". [Mein Freiburger Institut zu verlassen habe ich bereits ganz verschmerzt, was ich noch nicht verschmerzt habe ist das Scheiden von meinen Kollegen und Studenten...]. I ett brev till Bohr (15 Oktober 1933) hänvisar han i förbigående till 'förlusten' av flera kollegor, uppenbart genom tillämpning av raslagarna. När han i oktober 1943 kommer till Stockholm för att arbeta hos Hans v. Euler (Nobelpristagare 1929), är han på det klara med att hans "käre och ärade vän" [lieber und verehrter Freund] hade givit uttryck för stor sympati med det Tyska Riket, men tillade att han inte var intresserad i en kollegas politiska åsikter så länge som vetenskapligt samarbete var önskvärt och fruktbart (Le85, s73 och 100). Hevesy erhöll kemipriset för 1943. Han hade nominerats redan 1924 och fick totalt 32 nomineringar (Pa02), dock ingen av v. Euler, som i stället nominerade Artturi Virtanen. Utvandringen av framstående forskare från NS-Statens kommenteras vitsigt av Theodore von Kármán i ett brev 1935 till Laue [Ho07, s551]: "Utan tvivel har utvecklingen de senaste åren satt igång en sann Brownsk rörelse bland fysiker. Det tycks mig klart att den därmed sammanhängande diffusionen kan bli riktigt nyttig för många länder." [lägg märke till ordleken Brown = namn/färgen brun, som ger associationer till den nazistiska terrororganisationen SA (Sturmabteilung). Meitners assistent Gottfried v. Droste uppträdde demonstrativt på KWI-C i sin bruna SA-skjorta (Si96, s431 n.59)].

¹⁹Co67, s147. Enligt en skröna i litteraturen tog han helt enkelt tåget från Köpenhamn och använde sitt ungerska pass i gränskontrollen. Hans egen skildring säger att han skeppades över i en fiskebåt, som de flesta flyktingar under den tyska aktionen i oktober 1943.

²⁰He58.

²¹He57. Dessa linjer citeras i Si96, s283. Brevet återges i faksimil som annex till denna uppsats.

²²Co67, s132.

²³Lu07.

Översättning av brev från Hevesy till Laue
(He57), för originaltext se faksimil.

Norr Mälarstrand 18
Stockholm

6 januari 1957

Prof. Max von Laue
Fritz Haber Institut
Faraday-Weg
BERLIN-DAHLEM

Käre Hr von Laue,

Lise Meitner meddelar mig att Ni är bekymrad för vart guldet i Er Planck-medalj har tagit vägen. Ifall Ni vill komma åt det är jag rädd för att Ni måste anställa en alkemist. Medaljen bestod nämligen av silver med lite palladium.

Vid ockupationen av Köpenhamn var Era medaljer Bohrs första bekymmer. Han oroade sig inte för medaljerna själva, men för Er person. Jag föreslog att man skulle gräva ner medaljerna. Bohr var inte tillfreds med detta förslag, eftersom Ert namn var ingraverat i medaljerna. Således återstod endast en möjlighet att låta medaljerna försvinna, nämligen att lösa upp dem. Jag tillbragte hela dagen för ockupationen med denna inte helt lätta uppgift.

Efter ockupationen återvann Bohrs tredje son guldet. Han löste denna uppgift förträffligt. Er ganska illa medfarna Nobel-medalj kunde ersättas med en spritt sprängande ny. Att återvinna silver och palladium har tydligen inte intresserat honom. För några veckor sedan lät jag på egen bekostnad tillverka en kopia i silver av min Copley-medalj [utdelad av Royal Society]. Denna medalj, som är mycket tyngre än Max-Planck-medaljen, kostade förgylld £6. Ett sådant belopp kunde väl Tyska Fysikersällskapet [DPG, som utdelar Max-Planck-medaljen] lägga ut för att skaffa Er en ny.

Som Ni säkert känner till, besatte nazisterna Bohrs institut och undersökte allt mycket noggrant, särskilt det säkerhetsskåp där Era medaljer var placerade. Om de hade påträffat Era medaljer i deras ursprungliga tillstånd och inte upplösta, hade Ni med största säkerhet hamnat i fängelse, och Ni hade troligen önskat att Ni aldrig hade tagit emot dem.

Jag utnyttjar denna möjlighet för att önska er ett gott nytt år.

Med hjärtliga hälsningar

Er mycket tillgivne

(Hevesy)

Abk. 1

18 Herr Mikarstrand
STOCKHOLM

den 6. Januar 1957

Herrn Prof. Dr. Max von Laue
Fritz Haber Institut
Paraday-Str.
BERLIN-DARLEM

Lieber Herr von Laue,

Ihre Medaille meldet, dass Sie nach den Goldes Ihrer Planck-Medaille fahnden. Ich fürchte, Sie müssen, um das zu erreichen, einen Alchimisten anstellen, da die Medaille aus Silber und etwas Palladium bestand.

Nach der Besetzung Kopenhagen bildeten Ihre Medaillen die erste Serie Bohrs. Er war nicht um Ihre Medaillen besorgt sondern um Ihre Fezzen. Ich schlug vor, die Medaillen sollten vergraben werden. Da Ihr Name in den Medaillen eingraviert war, befriedigte diese Lösung Bohr nicht. So stiftete das Institut der Medaillen die einzige Möglichkeit, sie zum Verschwinden zu bringen. Ich verbrauchte den ganzen ersten Tag der Besetzung mit dieser, nicht ganz leichten, Aufgabe.

Das Gold hat nach den Kriege der dritte Sohn Bohrs zurückgewonnen. Er hat die Aufgabe vorzüglich gelöst. Ihre ziemlich herabgewertete Nobel-Medaille konnte durch eine neue ersetzt werden. Das ursprüngliche aus Silber und Palladium scheint ein wenig interessiert zu haben. Vor einigen Wochen liess ich mir eine Kopie seiner Copley-Medaille auf seine Kosten herstellen. Diese viel schwerere Medaille als die Planck-Medaille kostete vermindert 6 €. Kann solchen Betrag ein wohl die Physikalische Gesellschaft aufbringen können und Ihnen eine neue Medaille stiften.

Wie es Ihnen bekannt sein dürfte, haben die Maxie das Bohr'sche Institut besetzt und alles, sekundäre die Utensilien, an der Ihre Medaillen untergebracht waren, sehr genau untersucht. Mittels die Ihre Medaillen nicht in Lösung sondern in ihrem originalen Zustande angetroffen, waren Sie sehr wahrscheinlich im Gefängnis gekommen und hätten vermutlich gewünscht, Sie hätten diese Medaillen nie erhalten.

Ich benutze die Gelegenheit, Ihnen ein sehr fröhliches neues Jahr zu wünschen.

Herzlich grüsst Sie

Ihr sehr ergebener
Stenz

Stephan Schwarz (f. 1932) är docent vid Fys. Inst., Stockholms Universitet. Han har varit överingenjör på Försvarets Forskningsanstalt, överbibliotekarie på KTH och på CERN. Utlandsuppdrag för OECD (European Nuclear Energy Agency, Paris), och för UNESCO resp. SAREC i Sri Lanka, Kina, Kenya, Tanzania, Etiopien och Guyana.